

Rübabə Ötərhan qızı Musayeva²⁵, Rəsmiyə Hafiz qızı Babayeva²⁶
**MÜASİR İNGİLİS VƏ AZƏRBAYCAN DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLoji VAHİDLƏRİN FUNKSIYA
 ÜZRƏ TƏSNİFATI VƏ LEKSİK-SEMANTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ**

Giriş. Məqalədə ingilis dilində frazeoloji birləşmələrin struktur-tematik təsnifi və onların Azərbaycan dilində qarşılığından bəhs edilir.

Atalar sözləri, zərb-məsəllər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrinə aid ibrətamiz məzmunlu qısa kəlam, xalq düşüncəsinin qısa, dolğun və mənalı bir şəkildə ifadəsidir. Onlar istər bədii ədəbiyyatda, istərsə də adi danışq dilində fikri əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən müasir vasitədir. Əsrlər boyu xalqın süzgəcindən keçmiş xalqın hikmətli sözlərinin daşıyıcısı olan atalar sözləri və zərb-məsəllər yığcam, obrazlı, dərin mənalı və tutarlı nitq məhsuludur. Onlar xalqların obrazlı təfəkkürünün məhsulu olmaqla, onun milli ruhunu təəcəssüm edir. Məna dərinliyi, forma dolğunluğu belə ifadələrin başlıca xüsusiyyətidir.

Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərz, həyat, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək kəlamdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklor, xalq deyimlərinə, dialekt və ləhcələrdə gedib çıxır. İngilis dilində atalar sözləri və zərb-məsəllərin çox az hissəsi məna və ya strukturca dəyişdirilərək dil vahidi səviyyəsinə salınmışdır və onlar dilin frazeoloji sisteminin zənginləşməsində əsas mənbə rolunu oynayır. Hər dövr, hər nəsil üçün onların təlim-tərbiyəsində olduqca mühüm rol oynayan atalar sözləri və zərb-məsəllər və müdrik kəlamlar həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində çox zəngindir. Lakin onu da qeyd etmədən keçmək olmaz ki, bu Azərbaycan dili üçün daha xarakterikdir. Atalar sözlərində xalqın öz mənəvi aləmi, milliliyi, tarixi, elmə, təhsilə, əməyə münasibəti əks olunur və onlar kitablarda yığılan ağıl, zəka da adlandırmaq olar. Həmçinin, təfəkkür tarixinin inkişaf mərhələlərində ilk fəlsəfi görüşlərin inkişaf pilləsini müəyyənləşdirmək, ictimai süürün forması kimi bədii və estetik təfəkkür arasında üzvi bağlılığı olduğunu aydınlaşdırmaq üçün atalar sözü və zərb məsəllərə müvafiq etmək daha əlverişli sayılır. Atalar sözü və zərb məsəllərin nitq ilə xüsusi əlaqəsi nəzərə alınmasa, onları bəzən başa düşmək, çətinlik törədir. Onlardakı mühakimələr nə qədər maraqlı görünsə də, o qədər də həyatın bir çox hadisə və şəraitini semantik cəhətdən daha da gücləndirir. Bir sözlə xalqın aynası kimi orada öz əksini tapır.

Əsas hissə. Frazeoloji vahidləri təsnif etmək üçün ən qədim və ənənəvi prinsiplərdən biri onların həqiqi, əsil mənasına əsaslanır. Bu prinsipi tematik xüsusiyyət adlandırlar. Bu prinsip əsasən qərb dilçilik ədəbiyyatlarında geniş istifadə olunur və onlar (Qərb dilçiləri) bu prinsipə görə idiomları öz həqiqi mənalılarına görə qruplaşdırırlar. Məlum olduğu kimi, idiomların mənbələri insan fəaliyyətinin, həyatının müxtəlif sahələrinə və təbii hadisələrinə aid ola bilər.

N.N.Amosova qeyd edir: "Frazeoloji vahidlərin təsnifini kontekstoloji cəhətdən yanaşır. O, frazeoloji vahidləri daimi kontekstli vahidlər kimi müəyyənləşdirir. Daimi kontekst müəyyən leksik elementin özünəməxsus və dəyişməz uzlaşması, onlar arasındakı semantik əlaqə ilə xarakterizə olunan kontekst kimi müəyyən olunur. N.N.Amosova daimi kontekstli vahidləri frazeologiya və idiomlara bölmür. O göstərir ki, frazeologiya ikilidir, tərkib hissələrinin birinin frazeoloji cəhətdən bağlı mənası var; digər tərkib hissəsi isə müəyyənedici kontekstlərdə çıxış edir. Məsələn, *small hours*, *small change* və s. İdiomlarda isə hər bir elementin mənası ya zəifləyir, ya tamamilə itə bilər, ya da yeni məna bütöv vasitəsilə qurulur. Məs, *in the nick of time* (dəqiq vaxtda). N.N.Amosovaya görə, frazeoloji vahidləri müəyyən edilmiş ünsiyyətədəki funksiyaları dörd sinfə bölmək olar. (1, s. 8-10).

Bu təsnifat əsasında frazeoloji birləşmələri aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Nominativ frazeoloji vahidlər - söz birləşmələri ilə təqdim olunur: *cut and run*, *draw the line* və s.

Nominativ frazeoloji vahidlərə həmçinin tərkibində yalnız bir tam mənalı söz olan söz qrupları aiddir: at large (azadlıqda, ipdən açılmış); in hand (tabelikdə); in the soup (çətin vəziyyətdə); in the altogether (çılpaq, tamamilə açıq-aydın); on the rocks (çətin vəziyyətdə); at a time (o dəqiqə); to go on (davam etmək); to look for (axtarmaq) və s.

Birinci qrupa həmçinin komparativ frazeoloji vahidlər və predikativ ifadələr də daxildir (as) large as life - canlı kimi; (as) red as a turkey-cock - xoruz kimi qırmızı; see how the cat jumps - işlər necə olur; (as) good as ever - daha yaxşı; too clever by half - daha çox ağıllanmaq; (as) many as - daha çox; as dead as a duck - cansız (həyat izi olmayan); as dark as when - əvvəlki kimi qaranlıq; as much as possible - mümkün olan qədər; as good as she - onun kimi mehriban; as better than - daha yaxşı və s.

2. İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin bir qismi qrammatik cəhətdən bitmiş bir fikri ifadə etdirir və cümləyə oxşayır. Tədqiqatçı alim H.Bayramov belə konstruksiyaları müxtəlif cür adlandırlar. Hüseyn Bayramov onları frazeoloji cümlələr predikativ quruluşlu vahidlər, frazeologizmlər və ya kommunikativ frazeoloji birləşmələr adlandırdı (3, s. 14-67). Qeyd etmək lazımdır ki, həmin müəlliflərin əksəriyyəti belə vahidlərin sırasında əsasən atalar sözü və məsəlləri nəzərdə tutmuşdular. Odur ki, H.Bayramov və A.Kuninin yanaşmaları daha məqsəduyğundur. Bunu onunla izah etmək olar ki, nəqli intonasıya ilə deyilən belə konstruksiyaların bəziləri məzmunla əlaqədar olaraq sual sözlərinin artırılması ilə və nida işarələri ilə cümləyə ekvivalent kimi işlədilir. Bunu aşağıdakı kimi izah etmək olar; Frazeoloji nəqli cümlələri digər cümlələrdən fərqləndirən cəhət odur ki, belə

cümlələrdə ifadə edilən fikir məzmununa görə bu və ya digər şəxsə aid olsa da, həmin şəxsi bildirən söz frazeoloji cümlə daxilində müstəqil cümlə kimi çıxış etmir və ya şəxssiz cümlələr şəklində özünü göstərə bilər. Məsələn, Azərbaycan dilində: xoşu gəlmək, acığı gəlmək; yazığı gəlmək.

Onun hərəkətləri mənim heç də xoşuma gəlmirdi (M.S.Ordubadı).

Mən gülməsədim, həm də ondan acığım gəldi (M.S.Ordubadı).

İngilis dilində:

I am not every Tom, Dick and Harry. - Mən hər yoldan ötən deyiləm.

But she would pick up with everybody, of course. He would have to make himself agreeable to Tom, Dick and Harry (The Silver Spoon p. III Ch. XI p. 237).

Və ya unless I'm a Dutchman - lənətə gəlirəm ki (işdir olmasa onda...).

It's a complete fiasco thank God! "Then we've won" said Fleur. "Unless I'm a Dutchman", answered Soames. "I'm not sure", muttered Michael (The Silver Spoon p. III Ch. VIII).

3. Frazeoloji sual cümlələri adətən iki cür ifadə olunur; cavab almaq məqsədilə işlədilən və ritorik səciyyə daşıyan sual cümlələri.

Cavab almaq məqsədilə işlədilən frazeoloji sual cümlə növü qeyri-ritorik; ritorik səciyyə daşıyan frazeoloji sual cümləsi isə ritorik frazeoloji sual cümləsi adlandırılır.

Qeyri-ritorik frazeoloji sual cümlələri dilimizdə sayca elə də çox deyildir. Bəlkə də elə ona görə də bu məsələ dilçiliyimizdə çox tədqiq olunmamışdır. Azərbaycan dilində ən geniş yayılan qeyri-ritorik frazeoloji sual cümləsi aşağıdakıdır:

Belə cümlələrdə işlədilən suallar əslində cavab tələb etmir. Nəticə çıxarmağı tövsiyə edir.

Ritorik frazeoloji cümlələr qrammatik sual cümlələrinə oxşayır, ancaq belə suallar bir işin başqası tərəfindən yerinə yetirilməsini ritorik şəkildə ifadə etmək üçün III şəxsin təkində işlədilir. Buna misal olaraq, xüsusilə şifahi nitqdə olan: Kimin ağzı nədi? Kim nə borcudur?; Kimin nə işinə qalıb; Kimin nə dərdinə; Hansı yuvanın quşusan və

Kərbalayı Heydər zor adam idi.

Nəçalnikin ağzı nədir, onun sözüne baxmasın (Qaçaq Nəbi dastanı).

Hacı Baxşalı - Kefim nə istər yazdırram, kefim istəməz yazdıraram. Sənə nə borcudur!

İngilis dilində:

(then) what is the mystery of secret? - nə isə gizli bir şey var?

"You're a relation - by blood as well as marriage, aren't you?" "Yes" "Then what's the skeleton? I'll certainly come. Only - she has so many friends (The White Monkey p. II Ch. III).

The kettle and the pot - Öz gözündə tiri qoyub, başqasında çör-çöp axtırarsan!

Soames was silent, feeling vaguely that he had been near the proverb. "The kettle and the pot" - What was the use, indeed, of going anywhere unless you wanted something? It was one of the cardinal principles of life (Swan Song p. III Ch VII).

4. Nominativ-kommunikativ səciyyə daşıyan frazeoloji nida cümlələri özlərində nida söz qruplarını birləşdirir. My aunt (my hat) - belə-belə işlər, işə bir bax; that's the spirit - əhsən, özüdür ki, var; By heaven! - Sən Allah; Good God - İlahi; The Holy Ghost - Müqəddəs Ruh; Great Scott - Rəhm edin! My hat - Mərhəmətli Tann, mənim Allahım, Rəbbim!; No jolly fear! - Rəhm et Allahım! My gum! - Mənim Tannım! İlahi, mənim Allahım.

"I should be interested to know how you would have handled a situation if you had been on the Board. It is extremely easy to condemn other people! Hear, hear! said Michael, astonished - at his own voice! (Doğrudur, özüdür ki, var) (The White Monkey p. III Ch. XIII).

On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer but he fazed about him, and seemed to say: My hat! (Mərhəmətli Tann) (The Silver Spoon p. II Ch VIII).

"Not a bit; jolly good short. The vice of our lot is, they say it pretty well. But they have nothing to say. They won't date". Won't they? My gum! (Mənim Allahım!) (The White Monkey p. I Ch. II).

"By heaven! Those people, I'll - ! Well, that ends it!

Marjorie, I shall send our engagement to the papers tomorrow" (Tək Allah) (The Silver Spoon p. II Ch. XI).

Sir James Foskisson moved in his chair, and the pupils of his light - blue eyes became as pin-points. He nodded almost imperceptibly three times, precisely as if he had seen the Holy Ghost! (Müqəddəs Ruh) (The Silver Spoon p. III Ch. I).

Swain came last. On his shadowy face was nothing quite so spirited as a sneer; but he gazed about him, and seemed to say; "My hat!" (Mərhəmətli Tann, İlahi) (The Silver Spoon p. II Ch. VII).

Azərbaycan dilində də bu qəbildən olan cümlələr adətən təəcəüb, razılıq və ya narazılıq bildirir. Məsələn: Əşi qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata!

Eh! Kim kimədir! ("Kirpi" jurnalı).

Məşhur dilçi alimlər tədqiqatçılar belə nəticəyə gəlirlər. Məsələn, A.Kunin nominativ məna kəsb etməyən və yalnız frazeoloji vahid daxilində işlədilən sözlərin mənasını müəyyənləşdirmək üçün bunların müvafiq sinonimləri ilə əvəz etmək fikrini irəli sürür. Və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtilə həmin dildə leksik vahid əvəz etmək fikrini irəli sürür. Və belə sözlər sırasında yalnız dilin özünəməxsus və vaxtilə həmin dildə leksik vahid kimi sözləri nəzərdə tutur (3, s. 16). Azərbaycan dilində bu qəbildən olan sözlərin iştirakı ilə mövcud olan frazeoloji vahidlərin cüzi qismi belə səciyyə daşıyır. Həm ingilis, həm də Azərbaycan dilində bu tip sözlər təəcəüb, razılıq və ya

²⁵ Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti "Xarici dillər" kafedrasının baş müəllimi

²⁶ Azərbaycan Dövlət İqtisadiyyat Universiteti "Xarici dillər" kafedrasının müəllimi

narazılıq bildirir. Məsələn, Əşi, qoyurlar ki, adam bir şirin yuxu yata! (L.Şulh)Eh! Kim kimədir! Onun işindən şeytan baş açmaz ("Kirpi" jurnalı). Kommunikativ frazeoloji vahidlərə atalar sözləri və deyimlər daxildir. "Məşhur dilşünas Ə.Dəmirçizadə "Azərbaycan dilinin üslubiyatı" adlı kitabında qeyd edir: "Məlum olduğu kimi atalar sözləri və deyimlərdə hər bir millətin düşüncə tərzı, həyatı, milli xüsusiyyətləri, adət ənənələri əks olunur. Qeyd etmək lazımdır ki, frazeoloji birləşmələrin əksər hissəsi ümumxalq dilinin məhsuludur və xalq tərəfindən yaradılmışdır. Odur ki, onların izləri folklorla, dialekt və ləhcələrə gedib çıxır" (4 s. 59-62).

İstifadə edilmiş ədəbiyyat

1. Амосова Н.Н. Основы английской фразеологии. Л., 1963, сш: 8-10.
2. Вагтанов Н. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. B., 1978, s. 14-67
3. Кулич А. «Фразеология современного Англизьяка» М., 1987, с. 16
4. Дəmirçizadə Ə. Azərbaycan dilinin üslubiyatı. Bakı, 1962, сш: 59-62.

Açar sözlər: frazeoloji vahidlər, kontekst, komperativ frazeoloji vahidlər, nominativ frazeoloji vahidlər, atalar sözləri və zərb məsəllər.

Ключевые слова: фразеологические единицы, контекст, компаративные фразеологические единицы, номинативные фразеологические единицы, пословицы и поговор.

Key words: phraseological units, contex, comparative phraseological units, nominative phraseological units, proverbs and sayings.

İngilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin funksional təsnifatı və onların leksik-semantik xüsusiyyətləri

Xülasə

Məqalədə ingilis və Azərbaycan dillərində frazeoloji vahidlərin funksional təsnifatından bəhs edilir. Frazeoloji vahidlər və idiomlar həyatın müxtəlif sahələrində insanların fikirlərinin qısa, əhatəli və mənalı ifadəsidir. Onlar bədi və adi nitq ideyasını əsaslandırmaq üçün istifadə olunan ən uyğun vasitədir. Atalar sözləri və deyimlər yığcam, obrazlı, dərin və tutarlı ifadələrdir ki, əsrlərdən keçmiş insanların müdriyyətinin daşıyıcısı olmuşlar. Onlar xalqın milli ruhunu təmsil edirlər. Məna dərinliyi, forma tamlığı - belə ifadələrin əsas xüsusiyyəti. Xalq söhbətlərində ünsiyyət söz və anlayışları geniş yayılmışdır.

Функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках и их лексико-семантические свойства

Резюме

В статье рассматривается функциональная классификация фразеологических единиц на английском и азербайджанском языках. Фразеологических единиц, и идиомы являются кратким, всеобъемлющим и значимым выражением мыслей людей в коротких фразах в различных аспектах жизни. Они являются наиболее подходящим инструментом, используемым для обоснования идеи художественной литературы и обычной речи. Пословицы и идиомы - это компактные, образные, глубокие и последовательные фразы, были носителями мудрости людей, которые прошли через века. Они представляют национальный дух людей. Глубина смысла, полнота формы - главная особенность таких выражений. Слова и понятия общения широко распространены в народных разговорах.

Funcstional classification of phraseological units in English and their correspondence in the Azerbaijani language

Summary

The article deals with the structural-thematic classification of phraseological units in English and their correspondence into Azerbaijani.

Phraseological units, and idioms are a brief, comprehensive and meaningful expression of people's thoughts in short phrases in various aspects of life. They are the most appropriate tool used to substantiate the idea of fiction and ordinary speech. Proverbs and idioms are compact, imaginative, deep and consistent phrases. They were the bearers of the wisdom of people who passed through the centuries. They represent the national spirit of the people.

Rəyçi: prof. Tamilla Hüseynova